

BENCE ERIKA

LEHET-E NEM LÉTEZŐ NYELVEN REGÉNYT ÍRNI?

Vasagyi Mária *Pokolkerék* című művéről

**...a *Pokolkerék*
régiesebb az általa
megjelentett
korszakban keletkezett
szövegeknél, noha több
szállal is kötődik
a korszakra jellemző
heroikus regények
világához és
beszédmódjához.**

Pre- és paratextusok az elbeszélésben

■ A talált napló (vagy más irat) mint a narráció megkettőzésének és a primer szöveg újraírásának vagy kommentálásnak eljárása gyakori elbeszélői módszer Vasagyi Mária regényírásában. *Silentium album* című, 2002-ben megjelent novellai kiképzésű (azaz összefüggő novellák füzéréből álló) családregegyének elbeszélésfolyamába Jusztin nagyapa „pávasszemmintás mohazöld könyvbe” írt feljegyzései és más szövegek/szövegtöredékek (például: balladisztikus rövidtörténet, rendezői szövegekönyv, levelek, a temető kerítésdeszkáiba karcolt üzenetek) ékelődnek, újra és újra felvetve egy másik történet-szál vagy elbeszélői perspektíva kibontásának lehetőségét. A 2013-as *Fabella domi avagy rege a HÁZról és körülötte egy s másról* a múlt elbeszélésének címszerűen is reflektált módszereivel él, valamennyi fejezetét a (szintúgy kitalált) tudós professzor asszony, Freya Gutenberg magánarchívumából származó fiktív iratok képezik: latin nyelvű krónikatöredék magyar fordítása, Aga Ogül Shabbhedd chyrurgus medicus el nem küldött levele Petróczy Kata Szidónia grófnőnek, a „nagy csatornaásás” (Nagy Chenal a *Pokolkerékben*)¹ előtti időkből származó vízmérnöki jelentés, bírósági jegyzőkönyvek, tanúvallomások. A *Fabella domi* azért is fontos jelen vizsgálatunk szempontjából, mert továbbvisz egy – Vasagyi 2009-es regényében, a *Pokolkerékben* létrejött – fiktív, Freya Gutenberg professzor asszony alakjában megformált identitást.

A *Pokolkerék* a pre- és paratextusokra épített elbeszélésmód legerőteljesebb formája Vasági Mária regényírói opusában azzal, hogy itt a „talált napló” fikciója nem beékelődik az elbeszélésbe (mint a *Silentium album* esetében), hanem a fő szöveget képezi, míg a hozzá kapcsolódó feljegyzések és szómagyarázatok a „megtaláló, a közreadó” elbeszélő munkáját, illetve reflexióit jelentik. Az ily módon keretessé váló elbeszélés (Lothár széppapa naplója) a „közreadó” elbeszélő bevezetőjével indul, és a regény (a napló) egyik szereplőjének, Ali aga fia, Kemal (a Fodrász) jegyzetével zárul, amihez mellékletként kapcsolódik az idegen szavakat magyarázó szótár mint paratextus: „Széppapánk, Lothár feljegyzéseit róla elnevezett féltestvérem, a valenciai opera magánénekesese adta át nekem búcsúzaskor a madridi reptéren. Mondván, nem tud mit kezdeni vele, szokatlan nyelvezetét nem érti, s azzal, hogy most rám testálja, tulajdonképpen anyja, a nápolyi félvér szakácsnő óhaját teljesíti, aki nyomaveszett apánk dolgai között lelt rá. A szalonnásra piszkított füzet csücskei lekoptak, az oldalak hiányosak, szakadozottak és foltosak, szélük rojtosra morzsolódott, s az írás, amelyet hordoznak, magyar, francia és más nyelvek keveréke, s ilyenformán érthetetlen, ezért képtelen voltam megfejteni. Végül 1999 májusában Freya Gutenberg, a párizsi nyelvtudományi intézet professzora több napot igénylő fordítói munkájának eredményét átnyújtva már-már azt a gondolatot ébresztette bennem, hogy a tizennyolcadik század francia köznyelvén írt sorok a szláv, német, latin, török, ófrancia, provanszál, spanyol és olasz szavakkal, mondatokkal kevert magyar szöveggel együtt nem többek nyelvtörténeti érdekességnél, de csak első szemre tűnt így, mert jobban ráfigyelve kiderült, hogy az egész együttvéve széppapám irodalmi szárnypróbálgatása. A rendkívüli tudásnak és munkabírásnak örvendő Freya asszony, ki ifjúkorában Pesten és Göttingában tanulta a magyar nyelvet, a füzet számomra érthetetlen szövegrészét franciára alakította, majd erről készült magyar fordításomat a francia szöveggel egybevetette, fejét csóválva itt-ott belejavított, acceptable, mondta másfél óra elteltével, amikor pontot tett munkája végére. Így történt, hogy tulajdonképpen hárman írtuk ezt a könyvet: széppapám, akinek életéről mindaddig keveset tudtam, Gutenberg professzor asszony, aki lebomlott konttyal és kipirult arccal hajolt az iszapszín fedelő füzet teleírkált lapjai fölé, s jómagam, aki mélységes csodálattal és köszönettel tartozom mindkettőjüknek, amiért a következő fejezeteket ideírhatom.” (6.)²

A bevezetőt azért is indokolt ilyen terjedelemben idézni, mert amellett, hogy értelmezi a regény különböző elbeszélői habitusait és beszédmódjait, illetve a mű egymásra épülő narratív rétegeire mutat rá, nagyon fontos nyelvi reflexiót tartalmaz a regény szövegét illetően.

A *Pokolkerék* nyelvi tere

■ A napló a közreadó elbeszélő³ bevezetőjének egyértelmű állítása szerint (szláv, német, latin, török, ófrancia, provanszál, spanyol, olasz szövegelemekkel és magyar részekkel keveredő) 18. századi francia köznyelven íródott. Szerzője Lothár, egy budai, de a déli vármegyében, Bodrogbán (Rég faluban, Szentivánon és Paripáson⁴) is birtokokkal rendelkező francia(–német) származású nemesember, akit a jakobinus mozgalomban való részvétele miatt ítélnék el és vezényelnek a csatornaásáshoz kényszermunkára. Francia származását maga említi naplójában, amikor tolmácsolni hívják „ki tartatol francnak” felszólítással, vagy amikor egy volt páholytársa (Étienne, a rotterdami testvér) franciául szól hozzá:

„mire apám tanított volt, az édes nyelven szolt”. (38.) Németségére a neve s nem a naplójában idézett német nyelvű párbeszédetek utalnak egyértelműen, hiszen a korabeli hivatalos, illetve a nemesség köznapi társalgási nyelve alapján véve is német volt.

Családi körülményeire, életmódjára és környezetére ugyancsak vannak utalások naplójában. Ezekből megtudjuk, hogy „esküdtött hitvese”, Bűn Borbála a bakoynyi Ózgaládról üzeni meg ikerfiaik születésének hírért, mire a hírt ásója nyelvébe rója: „Ükreim születtek, Félix és Lőrinc, még 94 aug. 2-án, de csak ma üzenték meg. L. 797 aug. 4.” (15.) Törvényes hitvese tehát magyar, s feltehetően utódai is ilyen szellemben nevelkednek. Az általa diáriumnak⁵ nevezett naplóban számos, szabad életének történéseire emlékező bejegyzése tanúskodik arról, hogy a francia, a német és a magyar mellett más nyelveket is ismert, beszélt. Bodrogi birtokain például Prepelica Milinko, a szentiváni szerb pap fiával mulatozik, s annak örökségét nyeri el hamiskártyán. „Csobánká”-nak szólítja a szerb pásztorlányokat, s a helybéli örök német–szerb keveréknyelvét is megérti és idézi.

A 18. század végi nemesember életformájának jellegzetességeit maga Lothár írja le több bejegyzésében is, s ez különböző társadalmi rétegek és kultúrák együttlétét, keveredését mutatja: „Mert irgalmatlan passionnal mételyezetten mindenféle figurák gyűltenek össze otthonomban, kapun surrangató princeps, szűrszabó, ripacs, halottmosó, kalóz, tollnok, jöttek inkognitóban püspökök, hercegek és grófok és nyomukban ugrabugra gnómok, és betoppannak volt hóhérok és aufklérista spílerék ugyancsak, kiknek majdan fejét vevék ugyanazon kártyás bitók, ámde asztalomnál még szép békében verék együtt a blattot, jöttek krózosok és koszos patvaristák, mind egyazon szenvedelemtől fertőzött póri és királyi vér, és fészkembem, mit orcátlanul a Józanság Birodalmának nevezének, kortyolgatva a szerémi bor legsűrűbbjét birtokuk, asszonyuk, nyájuk, házuk, kincses oltárak elblattolák, ámde jöttek ösmét s velük újabb cimborák, ánglusok és taljánok és francok és török vérből valók és messzi spánok, és hogy az birodalmomban az asztalt körülülék, a játékban magam is elvegyülék, hahogy szerencsém jónak tartám.” (25.)

Az aktuális recepció írásai,⁶ köztük e kutatás korábbi fázisai⁷ elsősorban a többszörös elbeszélői alakzat (közreadó elbeszélő-fordító-fordításkritikus-naplóíró) nyelvi összefüggéseire, viszonyrendjére koncentrált, illetve a *Pokolkerék* teremtett nyelvét vetítette rá autentikus, azaz a 18. század végén keletkezett ún. késő barokk vagy szentimentális (napló)regények, mindenekelőtt Mészáros Ignác *Kártigám* (1772), illetve Kármán József *Fanni hagyományai* (1795) című regényének nyelvezetére. Ezeknek releváns eredménye,⁸ hogy a *Pokolkerék* régiesebb az általa megjelenített korszakban keletkezett szövegeknél, noha több szállal is kötődik a korszakra jellemző heroikus regények világához és beszédmódjához. „A szöveg nyelve is rekonstruáló jellegzetességeket mutat. Alapvetően egy tizennyolcadik század végi szóhasználat és irodalmi stílus visszaidézését tűzi ki célul. A *Pokolkerék* nyelve azonban sokkal bonyolultabb, mint a felidézni szándékozott időszak nyelvezte. A nehézkesnek minősülő Bessenyei »elmélkedő könyveinél«, értekezéseinél is elbonyolítottabb nyelven szólal meg Lothár, a több nyelven beszélő, görög–latin műveltségű narrátor. Bonyolultsága és anakronisztikussága viszont akkor mutatkozik meg leginkább, ha például a kor népszerű olvasmányát, Mészáros Ignác *Kártigám*-ját vesszük összehasonlítási alapnak.”⁹

A műfajtipusok, a heroikus regény, illetve a szentimentális napló- és levélregény karakterisztikumai viszont jól érvényesülnek a szövegben: „A *Pokolkerék*

intertextuális vonzatkörébe a *Fanni hagyományai* is beletartozik (sőt, az is lehet, ez a legfontosabb szövegek közti vonzata!); műformája és szövegszerveződése (napló- és levélregény, két közreadója/primer befogadója is van) számos analógiát mutat. Még tematikai különbözőségük is csak első látszatra tűnik annak: Fanni, a vidéki kisasszony saját szerelmi (szenvedés)történetét veti papírra – története és naplója a halálával ér véget. Más indíttatású, de halállal végződő szenvedés-történet Lothár naplója is: a felfokozott (szentimentális, intuitív, érzelmi) világlátás és -látás – miként Fannira – reá is kifejezetten jellemző. Nem csoda, hiszen kortársak. Vasagyi pontosan azt a korszakot jeleníti meg (»képzi után«) regényében, amelyben a *Fanni hagyományai* íródott. Ha utána számolunk: majdnem éves egyezéseket figyelhetünk meg. Kármán regénye 1795-ben, az *Uránia* utolsó kötetében jelent meg. A Lothár-naplóban feltűnő első évszám ugyan 1797, de első bejegyzései arról szólnak, miszerint ott volt »a kivégzésen«, ami nem más, mint Martinovicsék 1795-ös vérmezei elveszejtése. Természetesen a *Fanni hagyományai*ban nincs lenyomata ezeknek az eseményeknek, annál több legenda fonódott Kármán alakja köré: szabaddkőműves páholy tagja volt, s – noha ezt az újabb kutatások cáfolni látszanak – (főleg váratlan, rejtélyes halála okán) a jakobinus mozgalommal is összefüggésbe hozták. Különös szerelmi kapcsolata gróf Markovics Miklósnéval egyrészt a szentimentalizmus-életforma tökéletes megtestesítőjévé teszi, másrészt – s ez a jakobinus arcélt elimináló újabb nézeteknek felel meg inkább – shelley-s jelenséggé avatja. A *Pokolkerék* Lothárja ezeket, a 18. század végi magatartásmintákat szublimálja: személyében Vasagyi egy jellegzetes kortípust alkotott meg.”¹⁰

Az idézett értelmezések ugyanakkor átsiklanak egy fontos mozzanat felett. A közreadó elbeszélő, a talált napló tulajdonosa, Lothár szépunokája ugyanis nem azt állítja bevezetőjében, hogy a napló teljes egészében 18. századi francia köznyelven íródott, s hogy ennek szövegébe ékelődnek más nyelvi elemek. Ha ez így lenne, akkor a napló Bessenyei, Mészáros és Kármán nyelvénél régiesebb állapotba a fordítás következménye lenne, Lothár szépunokájának és Freya Guttenberg professzor asszonynak a kreálmánya 1999-ben. De az elbeszélő „magyar szöveg”-ről is beszél (5.), pontosabban arról, hogy a francia nyelven írt részek „a szláv, német, latin, török, őfrancia, provanszál, spanyol és olasz szavakkal, mondatokkal kevert magyar szöveggel együtt” vannak jelen a naplóban. Lothár tehát naplójának egy részét magyarul írta, sőt az idegen nyelvű elemek nem is a francia, hanem ezekbe a szövegrészekbe ékelődnek. Ha pedig így van, akkor az eredeti szerző, akit sanyarú sorsa leírásának és ezen keresztül az utókornak (utóda-inak szánt) tanúságtétel (krónika), illetve a példázatállítás szándéka¹¹ vezérelt feljegyzései készítése során, az általa ismert és beszélt korabeli magyar köznyelven vetette papírra sorait. A *Kártígámmal* és a *Fanni hagyományai*val ellentétben, amelyek az akkoriban formálódó szépirodalmi nyelvi standardokhoz igyekeznek alkalmazkodni, illetve hozzátenni saját nyelvi leleményeiket, a Nagy Chenal medrét ásó rab Lothár – akinek a napló az első és egyetlen „irodalmi szárnypróbálgatása” (5.) –, távol kerülve a főúri szalonok világától, szinte kizárólagosan – kivéve amikor az Inzsellér¹² mellé franciára tolmácsolni osztják be – az alávetett társadalmi rétegek (különböző nemzetiségű rabok, napszámosok és kubikosok, illetve alacsonyabb beosztású katonák, örök és felülvizyázók) beszélt nyelvvel kerül kontaktusba, s ezeknek elemeiből építi fel az adott valóságot hitelesen ábrázolni hivatott naplóját. Tehát ilyen értelemben a *Pokolkerék* nyelve nem a regényíró alkotói eljárása, amelynek során az archaizálás eszközével él,

mint amiről a vele kapcsolatban felmerülő analógiák, Weöres Sándor *Psychéje* (1972) és Esterházy Péter *Tizenhét hattyúk* (1987) című műve esetében beszélünk. Nem archaizál, de nem is teremt *nem létező* nyelvet (mint amiről vizsgálatunk elején, az előfeltételezések során beszéltünk), hanem rekonstruál egy, az adott időszakban és körülmények között lehetséges nyelvi állapotot: azt a magyar nyelvet, amelyet a nemesi származású, jakobinus, szabadkőműves Lothár meglehetősen bohém, kicsapongó szabad élete, illetve sanyarú raboskodása során (kontaktusba kerülve különböző nációk és társadalmi rétegek tagjaival) a köznapis társalgás során használhatott.

Az utólagosan megírható késő barokk regény és a szótárkérdés

■ A fentiekben tárgyalt nyelvalkotói eljárás kapcsolatba hozható Márton Lászlónak a *Testvériség*-trilógia (2001–2003) kapcsán kifejtett elképzeléseivel, amelyek szerint a magyar regény alakulástörténete „első félidejé”-ből¹³ hiányzó¹⁴ késő barokk regény darabjai utólag is megírhatók.¹⁵ A *Pokolkerék* ilyen típusú regényalkotói eljárásnak tekinthető, a barokk regény műfajkonstituáló eljárásainak széles skáláját alkalmazza, mint a halottnak hitt szereplő feltűnése (például Óbor Kúnó, akinek vagyonát Lothár kártyán elnyeri, mindhárom hűgát elcsábítja, s akinek később maradványait azonosítják, tetemét elföldelik, hogy aztán egy anekdota főszereplőjeként tűnjön fel ismét a történetben¹⁶), felcserélt szerepek, félreértés, a „mű” eltűnése és felbukkanása, talált napló (szöveg, regény) stb. Vasagyi Mária regényének nyelve e felfogás értelmében sem archaizált, se nem teremtett, hanem a regénytípus utólagosan létrehozott darabjával együtt rekonstruált nyelvi konstrukció.

A recepció a regénytörzshöz illeszkedő szómagyarázat-jegyzék problematikáját is felveti: „A nyelvi jelentéshiányt a regény végére illesztett szótár hivatott kitölteni. A nyelvi szerkezetek régiségét a szótár nem tudja kiküszöbölni, s a rekonstrukció nem éri el célját: gyakran olyan szavak is bekerülnek a magyarázandók közé, amelyek a mai regionális köznyelvnek is részei.”¹⁷ A fentiek kontextusában azonban a szótárírás jelensége is másként értelmeződik. Ilyen értelemben ugyanis a szótár nem a regényhez kapcsolt függelék a jobb megértés céljából, hanem a 18. század végi regényírás eljárása. Legismertebb példája ennek Barczafalvi Szabó Dávid Miller-fordítása, a *Szigvárt klostromi története* (1787). A Miller-regény magyarázása során egyénítette és a nyelvújítás szellemében újraalkotta a magyar irodalmi és köznyelvet, minek eredményeként, természetes regényírói gesztusként írta meg a hozzá kapcsolódó szótárt is.

Lothár naplóírói nyelvének tovább létezése és folytatódása

■ Az olvasásához fűződő nem szakmai, sőt sokszor dilettáns vélemények¹⁸ figyelmen kívül hagyása mellett is az a tanulság vonható le Vasagyi Mária *Pokolkerék* című regényének kritikai fogadtatása kapcsán, hogy az elbeszélés egyszerű archaizációs eljárásokon túlmutató nyelve miatt kívül rekedt a hivatalos kánonokon; szakmai körökben sem vált igazán népszerűvé és értékalkotóvá. Ezt a hátrást fokozta bizonyos, a befogadásról szóló elavult nézetek, tévhitek viszonylagos elterjedtsége. Az a felfogás ugyanis, hogy a régi regények olvasása a bennük előforduló elavult, régies vagy idegen kifejezések és grammatikai szerkezetek gyakorisága miatt teljességgel lehetetlenné válik a 21. században, eny-

hén szólva is túlzásokon, szakmaiatlan megállapításokon, főleg iskolai legendákon alapul. Olvasás közben ugyanis nem szavakat, hanem kontextusokat, szövegösszefüggéseket értelmezünk, s ezeknek függvényében a megértés szempontjából esetlegesen üresen maradó helyek sem gátolnak bennünket túlzottan a megértésben. Igaz ugyan, hogy a *Pokolkerék* nem egyszeri olvasást feltételező mű, ugyanakkor nyelve megtanulható, elsajátítható, főleg hogy idegen nyelvű szövegrészei, elemei megértéséhez gyakran minimális latin, német vagy francia nyelvtudás is elegendő, értelmezésünkben kulturális kódok (például általánosan ismert forradalmi és szabadkőműves jelszavak, szállóigék, liturgiai fordulatok), műfaji-nyelvi struktúrák ismerete (mítoszok, mesék, balladák, ókori műfajok nyelve) segít.

A címben felvetett kérdésre nemcsak a vizsgálat eredménye, de Vasagyi Mária regényírói opusának továbbíródása is feleletet adhat. A *Pokolkerék* után négy évvel, 2013-ban megjelent *Fabella domi* című regénye ugyanis egy család 1313-tól a közelmúlt eseményeiig vezetett krónikája, amelyben nemcsak az előző regény helyszínei és toponímiái, például Óborszentmihály (a valóságban Czoborszentmihály, Zombor város régi neve), a Sáringa (a mai Mosztonga) folyó és mocsárvidéke, a Nagy Chenal (vagyis a Ferenc-csatorna) jelennek meg, de a nyelvalkotás korábbi eljárása is. S ha ez még nem volna elegendő, 2019-ben napvilágot látott *Cézár* című regényében a vidék Mohács utáni világába visz bennünket az elbeszélés úgy, hogy rekonstruálja a térségben élők korabeli lehetséges beszélt és írott nyelvét is.

■ JEGYZETEK

1. A mai Vajdaság (korábban Bács-Bodrog vármegye) területén, Monostorszegnél (ma Bački Monoštor), 1793-ban, II. Ferenc császár uralkodásának idején, Kiss József (1748–1813) és Kiss Gábor (1751–1800) inzsellérek, azaz vízépítő mérnökök vezetésével megkezdett csatornaépítési munkálatok, amelyeknek eredményeképp jött létre a mai Bácskai Nagycsatorna (Veliki bački kanal), közismert nevén: Ferenc-csatorna, illetve a 19. század folyamán a több kanálisból (Bajai-csatorna, I. Ferenc József-csatorna/Kiskanális/Mali kanal, korrekciók mellett stb.) létrehozott víz- és zsiliprendszer. Utóbbi munkálatok Türr István (1825–1908) szabadságharcos, olasz királyi altábornagy és vállalkozó vezetésével folytak és létesültek. A csatornaásás története műfajitípust teremtett a vajdasági magyar irodalomban: „csatornaregényeknek” nevezzük őket. Ide tartozik: Molter Károly (1890–1981) *Tibold Márton* (1937), *Majtényi Mihály* (1901–1974) *Császár csatornája* (1943) és *Élő víz* (1951), Bordás Győző *Fűzfásjp* (1992) és *Csukodó zsilipek* (1995), Vasagyi Mária *Pokolkerék* (2009) című regénye. A Ferenc-csatorna építésének története úgy függ össze a francia polgári forradalom (1789–1799) kiváltotta eseménysorozattal, hogy a jakobinusoknak nevezett, elítélt forradalmárok közül többeket (köztük nemesembereket is) a börtönökből a csatorna ásásához vezényeltek. A korabeli munkavédelem kezdetlegessége miatt igen sok áldozattal jártak a munkálatok, többeket az itt először alkalmazott ásógép, Kempelen Parkas (1734–1804) találmánya temetett maga alá. Vasagyi Mária regényének címe, a *Pokolkerék* is erre a szerkezetre utal.
2. A főszövegben zárójelben szereplő oldalszámok itt és a továbbiakban a regény alábbi kiadására vonatkoznak: Vasagyi Mária: *Pokolkerék*. Forum, Újvidék, 2009.
3. „A kézirat tehát nyelvi eredetű kódokat rejt, amelyek megfejtésre várnak. A nyelvek sokféleségének megértéséhez nem elegendő a fordítás egyszeri gesztusa, ezért amikor a narrátor fordítót alkalmaz, ahhoz egy tudós professzor asszony kell, aki kétszáz évvel a kézirat keletkezése után előbb egy közvetítő nyelvre, franciára ülteti át a narrátor számára érthetetlen szövegrészeket. Majd a narrátor fordítótá lép elő: a francia szöveget magyarul fordítja, a tudós professzor pedig fordítóból kontrollszerkesztővé válik, amikor összeveti a francia fordítást a magyarral.” Toldi Éva: *A káosz riadalma*. Híd 2009. 11. 67. (A továbbiakban: Toldi 2009)
4. Ma is létező nyugat-bácskai települések: Rég a mai Regőce/Riđica ősi neve: Rég (Reeg, Reeh, Reg, Régh, Régy, Régyszentmárton [1346]). Szentiván Prigrevica, Paripás Ratkovo magyar neve. A második világháborúig főleg német ajkú katolikusok lakták a településeket.
5. „E diárium a három üveg téntával, öt pennával és a kalendáriummal (amiket a Fodrász a görgély kántortól kapott a hajtekercesk igazgatásáért s nékem átjuttatta) 1797 Szent Mihály havától 98 Perpétua napjáig kecskebőr burokból tölté üdejét nádkunyhómban...” (17.)
6. Toldi 2009, Bence Erika: *Többes kötődésben*. Híd 2009. 10. 105–109, a továbbiakban: Bence 2009.
7. Bence Erika: *Történelem, (napló)regény. Vasagyi Mária: Pokolkerék*. In: Uő: *Arachné szönyege. A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig*. Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, Újvidék, 2012. 71–77; Bence Erika: *A referenciális olvasás lehetőségei*. In: Uő: *Virtuális irodalomtörténet*. Iskolakultúra, Veszprém, 2015. 155–166. (a továbbiakban: Bence 2015)
8. „A naplóregény 18. század végi magyar köznyelvet imitáló nyelve – feltehetőleg – nincs szinkronban a magyar nyelv korabeli grammatikai állapotát feltáró nyelvtörténeti kutatások eredményeivel, azaz egy képzelt, te-

- remtet, nem létező magyar nyelv. Komolyabb nyelvtörténeti tanulmányok hiányában – bár a mai értelemben vett (művelődés)történeti regényről szóló elképzelésünknek megfelelően – textuális alapokra vetíthetjük rá, s az összehasonlítás eredménye az a felismerés, miszerint a Pokolkerék nyelve régiesebb, mint az utánképzett történelmi korszak irodalmának (pl. Kármán József *Fanni hagyományai* című szentimentális napló- és levélregénye) aktuális nyelve; a nyelvújítás előtti késő barokk heroikus regények világát idézi nyelvhasználatában.” (Bence 2015. 157.)
9. Toldi 2009. 67.
10. Bence 2009.
11. Erre mutat, hogy a naplót rejtegeti, és mindenáron meg szeretné őrizi, s halála után a hagyatékát megtaláló bajtárs, a Fodrász névre hallgató török Kemal, Hajnóczy egykori fodrása is ezzel a szándékkal megegyező üzenetet fűz hozzá: „Lotar Társam az ünepéjen az gyepessi Kerékre felmássa, es hegyirül zuhanva az régi pocsollya helyén halállát lellé. Füzetkéjít es téntás Tolát mit a figyellő dombikon szétszóra Téntát nem találék otan Tiszteletel felszedém, es most fíját keresni igyekvém. Szánokom rőndböcsületbe mindent átadni nékie Loar Barátom es az építkezés mindenideirt emlényinek őrzése céljaul. A fíjút ezen oldallak további vigyázására es a rajtok irottaknak törzsők minden maradékának ősmereitbe adására kötelezven ez könyvecskét nékije lelkire bizom Ali aga fíja Kemal 2Maj ano ezer nyocszazketediken Angyallos domb tetejen.” (83.)
12. A referenciális olvasás lehetőségeit vizsgáló kutatásaim (Bence 2015) során bemutattam, hogy a mű bizonyos szereplőinek alakja hogyan hozható összefüggésbe valóságos személyekkel, illetve ideálképekkel, többek között az Inzsellernek nevezett vízipítő mérnök mennyiben pszeudovalóságos alakmása Kiss Józsefnek, a Ferenc-csatorna ásását vezető mérnöknek, ezért ezekre a mozzanatokra nem térek ki, miként a regény nyelvét hitelesíteni hivatott kronológiai és ok-okozati rendnek (az eseményeket időrendben követő leírásoknak), illetve kvázi földrajzának (toponímiáinak) részletes vizsgálatára sem.
13. Márton László: *Kitaposott zsákutca, avagy történelem a történetekben (Két példa)*. Jelenkor 1998. 2. 146–169. (A továbbiakban: Márton 1998)
14. Hogy ez mennyire van így a magyar regény alakulástörténeti folyamatait érintő kutatások eredményei szerint, nem képezi jelen kutatásom tárgyát, korábbi tanulmányaimban viszont kitértem e jelenségek értelmezésére is: Bence Erika: *A múlt horizontja. A történelmi regény műfaji változatai a XIX. századi magyar irodalomban*. Forum, Újvidék, 2011; Bence Erika 2012a. *Barokk kor, barokk idő: új magyar „barokk” regény*. B. E. *Arachné szövege. A magyar irodalom alakulástörténeti „szövevénye” a XVIII. század végétől napjainkig*. Újvidék: Bölcsészettudományi Kar – Vajdasági Magyar Felsőoktatási Kollégium, 63–69. (A továbbiakban: Bence 2012a)
15. Márton 1998; Bence 2012a; Borbély Szilárd: „A tovább gondolkodó olvasó...” *Márton László regénye és a Kártigám*. In: Uő: *Árkádiában. Történetek az irodalom történetéből*. Csokonai Kiadó, Debrecen, 2006. 37–41.
16. Vasagyi felhasználja regényében az ismert Czobor-aneidotát: Czobor József, a család utolsó és tékozló tagja, pályázva a császár utáni első címre, örökösen vetélkedve Tarouca osztrák gróffal, egy alkalommal arra fogadott ezer aranyban, hogy melyikük fog drágább öltözetben megjelenni az udvari bálon. Tarouca gróf (a regényben Lothár) arannyal átszőtt bársony öltözetet öltött magára, s úgy tűnt, meg is nyeri a fogadást, amikor Czobor József (a regényben Óbor Kúnó) széttárta mentéjét (a regényben bundáját), s alatta láthatóvá vált, hogy felbecsülhetetlen értékű festményből varratott magának mellényt (a regényben a bunda bélése készült belőle). A valóságban megtörtént eseményről tudjuk, hogy egy Correggio-festményről volt szó, a *Pokolkerék* esetében viszont egy, a történetben folyamatosan fel-, illetve eltűnő képről, amelyen csak a festő nevének utolsó betűi, „-rdo”, a cím egy részlete: *Hekaté...*, valamint az évszám és a hely: 1479, Fiorenza olvasható ki. (Bence 2009. 101–102.)
17. Toldi 2009. 68.
18. „Vasagyi Mária kisregénye valójában csatornaregény és a XVIII. század utolsó éveibe kalauzol bennünket, a Ferenc-csatorna építésének színhelyére, idejébe, de a kor nyelvezetébe is. Éppen ezért a szerző szótárt is gyártott regénye mellé, mert nélküle ma már nehezen volna érthető a szöveg.” (<http://www.forumliber.rs/vasagyi-maria-pokolkerék/>); „Még az is jó ötletnek tűnik, hogy a XVIII. század nyelvezetét hozza vissza és úgy meséli el a történetet. De csak addig tűnik jó ötletnek, míg az ember (lány) nem próbál meg elmélyedni a könyvben. Merthogy azt nem lehet. Ez a töménytelen régies szó, megtűzdelve ismeretlen, valamint latin és német szavakkal nagyjából élvezhetetlenné teszi. Állandóan a könyv végére kell lapozni, ha mindent érteni szeretnénk” (Boglarka_Madar). (<https://moly.hu/konyvek/vasagyi-maria-pokolkerék/>)